

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

17403

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԵՐ 1

ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆԻ ՈՍԿԱՐՅԱՆԻ ԵՎ ՍՈՍՈՍԻՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ

ԿԵՆՏՐԱԼ ՈՒ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲԱՆԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

2. ՍՈՍՈՍԻՆԻ Գ. ՅԵՐ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ

ՍՈՍՈՍԻՆԻ

ՍՈՍՈՍԻՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ
ՍՈՍՈՍԻՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆԻ ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ
ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ

25 ԴԵՐ 1928

ԿՐԹԱՆՈՒՅԷՆ - ՈՒ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
1928

37

S-46

37
S-46

ԵՂՈՒԱՐԴ ՌԱՓԱՅԷԼԻ ԵՒ ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏԻ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

ԲԱՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

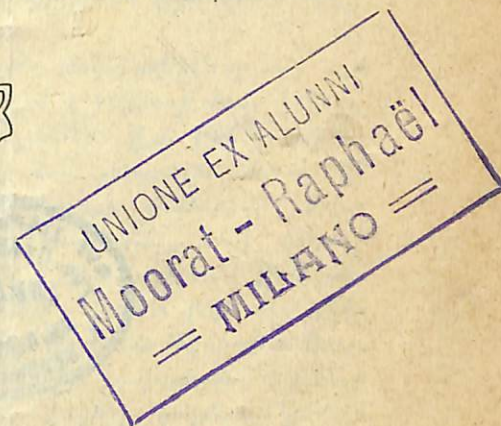
Հ. ՍԱՀԱԿ Վ. ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆԻ

ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱՐ

ՄԷԼԱՆԻ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ
«ՄՈՒՐԱՏ-ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ՍԱՆՈՒՅ ՄԻՈՒԹԵԱՆ»

ՀԱՆԳԷՍԻՆ

25 ՄԱՐՏ 1928

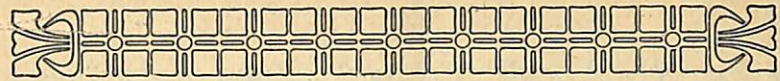

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
1928

2001

(9476)

2010

H. AGHAMALIAN

Սրբազան՝ Պարոններ,

Ըմբռնելու համար թէ որպիսի փուլերէ անցաւ Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտաց միութիւնը, կարեւոր է թուշուն ակնարկ մը նետել անցեալին վրայ՝ որ անոր ծնունդ տուաւ, և այն շրջաններուն վրայ՝ որ անոր զաղարները կազմեցին, հետեւանք բազմադիմի և ջախջախիչ արգելքներու: Բայց փութանք ըսել, թէ այդ զաղարները մէկ մէկ հանգրուաններ եղան՝ նոր ուժեր ժողովելու և աւելի պինդ կապուելու հաստատութեան մը հետ որ Մուրատ-Ռափայէլեան նախկին աշակերտներուն բարոյական գոյութեան պայմանն իսկ էր:

«Մուրատեան և Ռափայէլեան Ընկերութիւն»ը — այս է իր նախկին անունը — հիմնուած է 1860-ի մօտ, նախաձեռնութեամբ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի: Այդ Ընկերութիւնը զաղրեցաւ 1870-ին, դեռ աւելի եւս չգրգռելու համար Ս. Ղազարու դէմ յարուցուած հալածանքի փոթորիկը: Թէեւ 1880-ին կրօնական հալածանքը զաղրեցաւ, բայց կարելի չեղաւ շարունակել Մուրատեան և Ռափայէլեան Ընկերութիւնը, քանի որ Սուլթան Ապտիւլ - Համիտ Բ.ի պէս մէկը կը բազմէր՝ լուսամիտ և հայասէր Սուլթան Մէհմետի և Սուլթան Ազիզի գահը: Երբ այդ գահը խախտեցաւ 1908-ի Սահմանադրութեան հռչակմամբ, Հայերը դարերու քունէն

1. Գեր. Գարեգին Խաչատուրեան, նախկին սան Մ. Ռափայէլեան վարժարանի, Եպիսկոպոս Տրապիզոնի և Առաջնորդ Գալիֆոլիոյ:

32351-Ա.Կ.

(6456
38)

15676-58

շունչ առին, և անձնատուր եղան այնպիսի խանդավառութեան մը որուն նման մեր ազգը դեռ չէր տեսած իր քաղաքական ազատութիւնը կորսնցնելէն ի վեր: Այդ ընդհանուր խանդավառութեան մէջ, Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի հին և նոր շրջանաւարտներուն առաջին մտածումն եղաւ միանալ իրարու հետ, քանի որ լուրջ պատճառ մը չկար մնալ առանձնացած, կղզիացած:

1909 թուականին, Մուրատ-Ռափայէլեան դադարեալ Բնկերութիւնը վերականգնացաւ համանուն վարժարանին նախկին աշակերտներուն ձեռքով՝ կոչուած «Մուրատ-Ռափայէլեան Նախկին Աշակերտաց Միութիւն», զորում լայնամիտ և ազգօգուտ ծրագրի մը վրայ: Առաջին Միութեան ծրագիրը շատ համեստ էր: Անոր անդամները տարին անգամ մը կը հաւաքուէին՝ եղբայրական հացկերոյթով մը՝ որպէս զի Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու հին և նոր շրջանաւարտներն իրար ճանչնային, իրարմէ օգտուէին և ազգին պէտքերուն ծառայելու միջոցներն ուսումնասիրէին: Երկրորդ Միութիւնն, արդէն քաջատեղեակ այդ պէտքերուն և անոնց ընդառաջ երթալու գործնական միջոցներուն, խմբագրեց կանոնագրի այնպիսի յօդուածներ որ իրեն պատիւ կը բերեն: Օր ըստ օրէ գօրացնելով և բազմապատկելով իր շարքերը, Մուրատ-Ռափայէլեան Նախկին Աշակերտաց Միութիւնը կը սարքէր, 1911-ին, իր պաշտօնական հանդէսը, որուն նախագահ կը բազմէր Վսեմ. Յովհաննէս Սազըզեան փաշա, շրջապատուած գրական և քաղաքական նշանաւոր դէմքերով, որոնք Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի մէջ կազմուած, մեր ցեղին ընտիր զաւակներուն կորիզը կը կազմէին, և եւրոպականութեան, նոր մտքերու և յառաջդիմութեան քաղաքականութիւնն էին: Նշանակուած ըլլալով օրապէս բանախօսը, ես կրցայ նշմարել թէ գարնան նոր շունչ մը կը փայփայէր անոնց ճակատները, նոյն իսկ ալեւորները: Անոնք կը զգային թէ անխոնջ մրցակցութեան ժամը հասած է քաղաքական համար դէպ ի յառաջ, դէպ ի մաքուր և ի կատարեալ հայրենասիրութիւն: Անոնց մէջ կային անձինք՝ որ ընկեր և գործակից եղբր էին Պէշիկթաշլեանի և աւանդապահ անոր հոգիէն փրկած վառ կայծերուն: Ոտքի՛ կանգնեցէք, պատ-

ուելու համար անթառամ յիշատակը «Եղբայր եմք մեր» ի անմահ հեղինակին, խորհրդանշանը ազգային համերաշխութեան, բոլոր Հայերու եղբայրակցութեան զազափարին:

Այդ նախկին աշակերտներէն մէկը, Պ. Թովմաս Եսայեան, պատկանելի և անմեղունակ ծերունի մը, երբեմն Ատենայեա Մուրատ Ռափայէլեան Բնկերութեան, պարծանքով կը յայտարարէր, արցունքն աչքերուն մէջ, թէ անկորնչական փառք է Պէշիկթաշլեանի պէս մէկը հիմնադիր ունենալ Մուրատ-Ռափայէլեան Միութեան, կազմուած դարձեալ թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ ուր ամենէն շատ անարգուած, նահատակուած էր եղբայրակցութեան խմաստը: Ահա, պարոններ, դուք ունիք հիմա զրեթէ եօթնասուն տարիներ բոլորած պատկանելի

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Միութիւն մը, որուն նշանաբանն էր «Յառնջ առ զարգացումն և առ լոյս», բանաձեւուած մեր ամենաքնքուշ քնարերգակ բանաստեղծէն:

Պոլսոյ Մուրատ-Ռափայէլեան երկրորդ Միութիւնը փայլուն շրջան մ'ունեցաւ և 1915 թուականը միայն դադարի կնիքը դրաւ անոր գործունէութեան վրայ: Դուք, պարոններ, շատ լաւ գիտէք, թէ ինչ կը նշանակէ այդ թուականը. դուք գիտէք նաեւ որ եթէ Միութեան անդամները զերծ մնացին ողբալի դրուագներէ, ատոր միակ պատճառն էր այն շրջանայեաց և կշռադատ դիւանագիտութիւնն որ տեսակ մը մենաշնորհ դարձած է Մուրատ-Ռափայէլեան Միութեան անդամներուն: Քաղաքական հանգամանքները կարող էին միութեան դադարմանը վճիռը տալ, բայց անոնք որ զայն կազմեցին, հեռու

էին միութիւնը կազմալուծուած հոշակելէ: Փայփայելով զայն՝ իբր նուիրական աւանդ մը, Միութեան վարչական ժողովը կը բուէարկէ բանաձեւ մը, որոշելով Միութեան աթոռ փոխադրել Եւրոպա, ուր համախմբուած են Մուրատ-Ռաֆայէլեանի բազմաթիւ սաներ, նաեւ անոնք որ Միութեան վարժարաններէ ելած են, վասն զի ինչպէս որ Միութեանը և երկու բարերարներն անբաժան են իրարմէ, այսպէս ալ Միութեան և Մուրատ-Ռաֆայէլեան սաները իրարու անբաժանելի մասերը կը կազմեն, մանաւանդ որ Միութեան վարժարաններու մէջ դաստիարակութիւն և ուսում առած աշակերտներու մեծ մասը նպաստաւորուած է Մուրատի և Ռաֆայէլի թողած դրամազուտներով:

Կարելի չէ դրուատական խօսքեր չհլուսել խաւիոյ մէջ բնակող Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտաց եռանդեանը, որ անցեալ տարի, 1927-ին, նախաձեռնարկ եղան շարունակութեան մէջ դնելու պոլսական միութիւնը, որ իր կարգին ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ շարունակութիւնը 1860-ին կազմուած Բնկերութեանը: Խաւիոյ սաները պայծառատեսութիւնն ունեցան իրենց գործունէութեան կեդրոնն ընտրելու Միւլանը, ուր քանի մը տարիներէ ի վեր համախմբուած են Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի նոր շրջանաւարտ, եռանդուն և խոստմնալից երիտասարդները, որոնք մէկ կողմէ պատեհութիւնը պիտի ունենան օգտուելու հին շրջանաւարտներու հասուն, խոհական մտքէն, միւս կողմէ թարմ ուժեր պիտի բերեն վերակենդանացած Միութեանը: Օլոնաի ամիսնց վրայ դշոյթէն բազմած այդ միշտ երերուն քաղաքը, ժողով, առեւտուրի և զանազան ցեղերու ազգայնութեան տեղը, Արեւմուտքի և Արեւելքի շփման վայրը, ուր բիրտաւոր մարդիկ՝ ապրելու, հարստանալու, բարձրանալու տենդէն բռնուած, կեանքի ահագին եռում մը և գործունէութիւն մը յառաջ կը բերեն, շատ յարմար է կեդրոնատեղին ըլլալու Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի նախկին Սանուց Միութեանը: Այդ մեծագոյնը ոլորտին մէջ, փոքր ու տկար ազգեր ձուլուելու դատապարտուած են, և Մուրատ-Ռաֆայէլեան նախկին Սանուց Միութիւնը ճիշդ ժամանակին կը հասնի՝ ամբարտակ մը կանգնելու ձուլման վտանգին առջեւ, որ մեր ազգին մեծագոյն աղէտքն ըլլալու սահմանուած է:

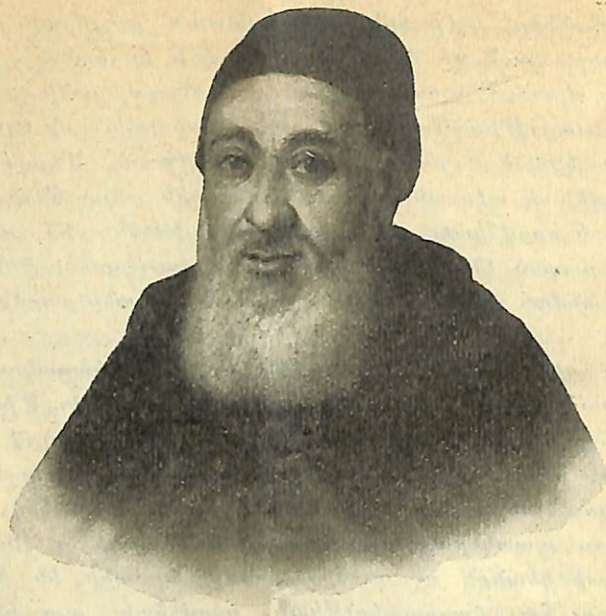
Պարոններ, դուք կրնաք հաստատուն քայլերով յառաջ ընթանալ, վասն զի ձեր գործը հին է և կը հանգչի ամուր հիմերու վրայ: Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի նախկին Աշակերտաց Միութիւնը՝ եթէ տիպար միութիւն մը եղած է, ատկա կըցած է ընել ոչ միայն որովհետեւ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի պէս մեծ մարդու մը հոգին անոր հիմը դրած է, այլ և որովհետեւ անոնք իրենց Միութեան ոգին, ուղղութիւնը քաղած են իրենց ջամբուած դաստիարակութենէն և իրենց անմահ բարերարներուն գաղափարականի բարձրութենէն:

Առ այժմ մէկ կողմը թողով այդ դաստիարակութեան կատարած խոշոր դերը, զոր ես կը սիրեմ կոչել Միութեանց բարոյական դրամազուտը, մէկ կողմը թողով եւրոպական, լուսաւոր միջավայրի խնդիրը, որուն վրայ Մուրատ Ղազարու վանքը միշտ նախանձախնդրութեամբ հսկեց, կ'ուզեմ հոս պատկերացնել Եդուարդ Ռաֆայէլի և Սամուէլ Մուրատի կեանքն ու գործը, որոնք արժանի են ծանօթ դառնալու հայ հասարակութեան, որովհետեւ այդ կեանքն ու գործը կարծուածէն շատ աւելի հարուստ է, և անոնց ամէն մէկ դրուագը հրահանգիչ և ազնուացուցիչ դաս մը կարող է ըլլալ բոլոր անոնց, որ իրենց ազգին իրականապէս օգտակար կ'ուզեն ըլլալ:

Բայց նախ քան սկսիլն երկու ազգասէր վաճառականներուն կեանքը, անհրաժեշտ է անցողակի ներկայացնել հոս, մի քանի նախադասութեանց մէջ, մեր ազգին պատմութեան երկու կէտերը այն շրջանին ժամանակ, ուր ապրեցան և մտածեցին հայազգի երկու բարերարները: Դա՝ շրջանակն է՝ որ դուրս պիտի ցատկեցնէ անոնց պատկերները: Անկարելի է հասկնալ գործի մը մեծութիւնը, եթէ չնկատուի դա՛րուն հոգեբանութիւնը՝ որուն մէջ անոնց կտակները կը ստանան մեծագոյն նշանակութիւն մը, և այն սերտ կցորդութիւնը որ կար Բարերարներու տուներուն և Միութեան ուխտին մէջ:

*
* *

Յիր ու ցան ապրող, ընդհանուր շահերու հասկացողու-

ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԲԱՆԱՅԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՐԳՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
(Ծն. 1676 փետր. 7. — † 1740 Ապր. 27.)

Թիւնը կորսնցուցած հայ ազգը ժ՛ր դարու կիսուն կը ներկայացնէր զրուծին մը, որ որչափ յուսահատ հանգամանքներ ունէր իր մէջ, նոյնքան ալ ողբերգական ու ցաւալի էր:

Այդ միջոցին Սեբաստացի կրօնաւոր մը, աչքով տեսած ու ձեռքով շօշափած հայրենի տխուր իրականութիւնը, կրելով իր մօրթին վրայ ցաւերու արիւնոտ սպիւնը, անարգուած իր ազգի մեծ մասէն և հետապնդուած անոր հոգեւոր պետերէն, կը զիմէր օտար, եւրոպական հողի մը վրայ, նպատակ ունենալով հայ ազգի վերակենդանութեան մեծ գործը, որ այնուհետեւ կը դառնայ անոր և իր Միաբանութեան համար առաջնորդող աստղ: Բայց Մեթոն բերդաքաղաքը, ուր Միաբանութեան Սեբաստացի կանգնեց հայկական լուսաւորութեան ճրագը, չէր կրնար նպաստել Միաբանութեան Միաբանութեան և դարձնել զայն կենսունակ, յարատեւ հիմնարկութիւն մը: Մորէայի մէջ կորսուած այդ անկիւնը Եւրոպայի մէջ կը

գտնուէր լոկ իր աշխարհագրական դիրքով, բայց իր կեանքով և յառաջադիմութեամբ աննշան ու անօգուտ տեղ մ'էր: Եթէ Միաբանութեան Միաբանութեան ճակատագիրը Մեծ Սեբաստացւոյն ձեռքը մնար, գուցէ ան վերջնականապէս հաստատուէր Յունաստանի այդ խուլ անկիւնին մէջ: Բայց վերնախնամողը, որ վճռած էր հայ ազգը դուրս հանել տգիտութեան անապատէն, նորահաստատ Միաբանութիւնը պիտի առաջնորդէր դէպ ի նոր Աւետեաց երկիրը: Եւ ահա եկաւ նոր յորձանք մը ցոյց տալու Միաբանութեան Միաբանութեան հիմնադրին՝ Թէ Աստուծոյ միայն տրուած է մեծ չարիքէն մեծագոյն բարիք մը հանելը: Մի քանի տարի առաջ էր որ Մորէան ազատած էր օսմանեան լուծէն եւ անցած էր վենետիկին: Թուրքիան, ի հարկէ, բոլորովին մտադիր չէր իր այդ վաղեմի սեփականութիւնը վենետիկեաց ձեռքին մէջ թողլու: Կարգի դնելով իր բանակը, Օսմանեան Պետութիւնը պատերազմ հրատարակեց վենետիկի դէմ. անոր զօրքերը արշաւեցին Մորէա: Միաբանութեան, գուշակելով պատերազմին ելքը, փախաւ վենետիկ, որ սահմանուած էր Աւետեաց երկիրն ըլլալու:

Զգելով իր Մենաստանին հիմերը, լուսաւոր և Հայոց բարեկամ վենետիկի մէջ, Միաբանութեան սկսաւ գործադրել իր հսկայ ծրագիրը, որ նշանաբան ունէր Կրօնը, Գիտութիւն, Կրթութիւն և Միութիւն: Թէ հայկական վերածնունդը ինչ կը պարտի Ս. Ղազարու վանքին, ամենուն յայտնի է: Շրնորհիւ այդ վերածնութեան, հայ ազգը քայլ առ քայլ կը մտնէր եւրոպական ազգերու շարքին մէջ, և Միաբանութեան Միաբանութիւնը գիտնական Եւրոպայի առջեւ կը ստանար իր հռչակն ու պատկառելի անունը:

Սա պատկերի ժպտուն, յուսատու կողմն էր: Միւս կողմը, ողբերգական, կը ներկայացնէր Թուրքիոյ հայութիւնը, որ նոյն միջոցին կ'ալէկոծուէր կրօնական երկպառակութեանց մէջ: Թրքական բանտերը, թիարանները լեցուած էին այնպիսի Հայերով, որոնք մեղադրուած էին իրրեւ ֆրանկներ: Դեռ երբեք այդ երկու դաւանութեանց մէջ բախումը այն աստիճան խստութեան հասած չէր: Գրեթէ զար մը Միաբանութեան ուխտը խաղաղութեան իւր թափեց բոլորեցած կըրքերու վրայ, թափանցել տալով մի և նոյն ազգի անդամ:

ներու սրտին մէջ ազգութեան ու կրօնքի ազատ, առողջ և լուսաւոր ըմբռնումը: Մխիթարի Տունը բարոգելով համազգային եղբայրութեան սկզբունքը ամբողջ հայ ժողովրդեան մէջ՝ իր ծրագրին մէկ մասը գործադրել էր: Բայց վենետիկի Միաբանութիւնը առաջին օրէն իսկ ըմբռնած էր որ վերածնունդը հայ ցեղին մէջ այն ատեն կը ժողովրդականանայ, երբ գիտութիւնն և դաստիարակութիւնը ձեռք ձեռքի տան: Հարկաւոր էր որ գրական գործունէութիւնն և դաստիարակչական սուրբ իրարու միանային՝ մղելու համար հայ ժողովուրդը դուրս գալու իր նեղ, ասիական շրջանակէն, և ընդունակ դարձնելին զայն եւրոպական քաղաքակրթութիւնը լրջօրէն իւրացնելու:

Դաստիարակութիւնը, ինչպէս ըսինք, Մխիթարեան Միաբանութեան ճրագրին մէկ մասն էր: Եւ ասոր համար ինչպէս գրական վերածնունդը այսպէս ալ դպրոցական վերածնունդը Ս. Ղազարու վանքին վերապահուած էր: Եւրոպայի մէջ ազգային դպրոց մ'ունենալու գաղափարը նախ Ս. Ղազարու վանքին մէջ ծնաւ: Գաղափարը հիանալի էր, բայց նիւթական միջոցներու պակասութիւնը թոյլ չէր տար զայն գործադրելու: Հետաքրքրական հանգամանքն այն է, որ ազգային դպրոցին խնդիրը մին եղաւ պատճառներէն որ Մխիթարեան Միաբանութիւնը երկու մասի բաժնեց: Քանի մը Մխիթարեաններ, որոնց սեւեռեալ գաղափարն էր ամէն զնով և անմիջապէս բանալ վանքին մէջ աշխարհական դպրոց մը հայ մանուկներու համար, այս ալ պատրուակ առին ուրիշ կանոնական փոփոխութեանց հետ և չուզեցին այլ եւս մնալ Գեր. Ստեփանոս Մելքոնեան Աբբահօր իրաւասութեան տակ, և պետական հրամանագրով արտորուեցան Թրիեստէ քաղաքը, այդ ժամանակ Աւստրիոյ իշխանութեան ներքեւ: Այդտեղ ալ կը հիմնուի Մխիթարեան երկրորդ վանքը, կը կազմուի Միաբանութեան նոր, անկախ ձիւղ մը: Այդքաւ ու դժբախտ էին արտորուածները, բայց իրենց կրած այնքան տանջանքները չկրցան ետ կեցնելու զանոնք իրենց փայփայած մտքէն: Եւ ահա բարեհաճ ճակատագիր մը կու գայ հովանաւորելու Թրիեստի Միաբանութեան — ահա այն մեծ հանգամանքը, որ նպաստեց ազգային դպրոցին բացման: Մայր Տունէն բաժ-

նուածները յաջողեցան իրենց կողմը որսալ Պոլսոյ մէջ հաստատուած մի քանի Մխիթարեաններ, որոնցմէ մէկը, Հ. Անանիա Ճամպազեան, ճարպիկ ու լեզուանի, կրցաւ տուկոսով բաւական մեծկակ գումար մը ձեռք բերել և յղել ի Թրիեստէ, որպէս զի այդ գրամագլխով կալուածներ գնուին և անոնց եկամուտով բացուելիք դպրոցին ծախքերը հոգացուին: Այնքան անձկացուած ազգային դպրոցը բացուեցաւ, բայց առաջին օրէն իսկ սկսաւ կաղալ դրամի անձկութեան պատճառաւ: Վերահաս չարիքին առջեւն առնելու համար, Հ. Ճամպազեան Հնդկաստան ճամբեց երկու վենետիկեան վարդապետները՝ Հ. Նիկողայոս Բուզայեան Պոլսեցին և Հ. Պօղոս Մեհերեան Մշեցին, որոնք որսացուած խումբին կը պատկանէին: Նետուելով Ուլկիանոսի ալիքներուն վրայ, երկու վարդապետները յոյս ունէին թէ իրենց քաջած նեղութիւնները յաջողութեամբ պիտի պսակուէին և ազգային դպրոցը կանգուն պիտի մնար: Բայց ազգային դպրոցը երկար ատեն ապրելու բախտը չունեցաւ և փակուեցաւ պարտքերով բեռնաւորուած:

Հեռաւոր Հնդկաստանը իր զարմանալի առատ հարստութիւններով Ասիոյ ճոխ մթերանոցն էր, ուսկից մեծապէս կ'օգտուէին հայ վաճառականները, մանաւանդ Զուղայեցիները, որոնք ընդունակ, ժիր վաճառականներ ըլլալով, բտեղծեր էին իրենց համար նախանձելի բարեկեցութիւն: Եւ այս չէր միայն մխիթարական կողմը: Հնդկահայ գաղութը հզօր խթան մը հանդիսացեր էր մեր մտաւոր զարգացումն ու քաղաքական ազատութիւնը մէկմէկու մօտեցնելու: Այսպիսի երջանիկ պայմաններու մէջ ապրող Հայութիւն մը կարծես զրկաբաց պիտի ընդունէր Թրիեստի երկու միաբանները, որոնք հայ տղայոց դաստիարակութեամբ կը տառապէին, և այդ դաստիարակութիւնն էր առաջին պայմանը որ մեր մտաւոր զարգացումն ու քաղաքական ազատութիւնը մէկմէկու հետ եղբայրակցէին: Սպասուածին ճիշդ հակառակը պատահեցաւ: Երբ 1780-ին երկու վարդապետներն ոտք կոխեցին հնդկական հողի վրայ և ուղղուեցան Մատրաս քաղաքը, պաղ ընդունելութիւն մը գտան այդտեղի հայ գաղութէն: Մատրաս իր մէջը կը համբէր ամենէն հարուստ ու ամենէն

ազգասէր Հայերը, որոնք նպաստի առատ գումարներ ղրկեր էին հայկական վանքերու, եկեղեցիներու, տպարաններու, դպրոցներու և մանաւանդ Էջմիածնի և Երուսաղէմի վանքերուն համար: Բայց թէ ինչո՞ւ Մատրասի հայ գաղութը այդ ցուրտ վերաբերմունքն ունեցաւ դէպ ի թրիեւսոյ Միաբանութիւնն և անոր դպրոցական գործը, մենք ցաւելով պէտք է խոստովանինք որ այս հարցի վերաբերմամբ չկան որոշ վկայութիւններ:

Միայն Հայ-Կաթողիկէ մը, Պ. Միքայէլ Տէր-Յովհաննէան, իր տան մէջ երկու վարդապետներուն սենեակ մը տըլաւ և պատառ մը հում միս և բանջար՝ ըսելով. «Եփեցէք ու կերէք, եթէ կ'ուզէք ապրիլ»: Թրիեւսոյ երկու միաբանները պիտի չուզէին, ի հարկէ, այդ կերպով ապրիլ, եթէ ուրիշ Հայ-Կաթողիկէ մը, Եղուարդ Ռափայէլ՝ գործի չխառնուէր: Ան, որ շարաթը անգամ մը վարդապետներն իր տունը ճաշի կը հրաւիրէր, յայտնապէս իմացուց անոնց, թէ Հրեական տանի Հայերէն դպրոցի համար նուիրատուութիւն սպասելը աւելորդ բան է, և թէ պէտք էր յոյսն իր վրայ միայն դնել, բայց պայմաններով: Ահա այս եղաւ առիթը, որով Եղուարդ Ռափայէլ ծանօթացաւ Միսթարեան երկու վարդապետներու հետ: Հետաքրքրական է, պարոններ, որ դուք քիչ մը մանրամասն գիտնաք թէ ո՞վ էր Եղուարդ Ռափայէլը, ոչ միայն անոր համար որ նա հնդկահայ վաճառականի բընորոշ տիպարն է, այլ մանաւանդ անոր համար որ նա տողորում էր ազնիւ զաղափարներով և ողջամիտ դատողութեամբ, որոնցմով ան արժանի է դասուելու հայկական վերածնունդի մեկենասներուն մէջ:

*
* *

Աղա Եղուարդ Ռափայէլ Նոր-Ջուղայեցի էր, սերունդ Ղարամեան ազնուական տոհմին, որ Շահ-Աբբասի օրով եկեր հաստատուեր էր այդ վաճառաշահ կեղընը, այնքան հարուստ ու փարթամ, որքան էր Երասխի մերկ ու ժայռոտ ափի հին Ջուղան: 1745-ին Եղուարդի հայրը, Ռափայէլը մեռնելով Նոր-Ջուղայի մէջ, Եղուարդ իր մօր հետ անցաւ

Հնդկաստան և հաստատուեցաւ ի Պոնդիշերի, ուր սկսաւ յաճախել Քրանսական դպրոցը: Անգլո-Քրանսական պատերազմին ժամանակ, մղուած 1755-էն ի վեր Հնդկաստանի տիրապետութեան համար, Եղուարդ ոչ միայն չկրցաւ իր ուսումն աւարտել, այլ և ձեռքէ հանեց այն հարստութիւնը զոր իր հայրը շինած էր: Դարձած աղքատ ու թըշուառ, Եղուարդ Ռափայէլ տեղափոխուեցաւ Մատրաս: Ժիր և ձեռնէրէց, ինչպէս զրեթէ բոլոր Ջուղայեցիները, ան նորէն սկսաւ աշխատիլ. ձեռնարկեց առեւտուրի Չինաստանի և Փիլիպպեան կղզիներու հետ, և հարբատացաւ: Ան 1772-ին ամուսնացաւ Չորհացկերենց Ստեփան Մանուէլ Աղայի Մարիամ աղջկան հետ, որմէ ծնան երեքմանչ և երկու աղջիկ զաւակներ:

Ոսկի եւ փարթամութիւն չկրցան խեղդել Եղուարդի մէջ հայրենի հողի, հայրենի օդի զգացումները. և իր Երասխին սիրով կը տողորուէր հեռուոր, անդարձ պանդխտութեան մէջ: Անբաժան էր իր աչքէն այն ողբերգական, ցաւալի դրութիւնը զոր կը ներկայացնէին իր թշուառ ազգակիցները: Թշուառութեան, եղբայրասպան պայքարի գլխաւոր բեմը Կ. Պոլիսն էր, բայց անոնք հաւասար չափով կը տարածուէին թուրքիոյ բոլոր այն կողմերը, ուր կրօնական մոլեռանդութիւնը բոյն դրած էր: Անոր սիրտը կը ճմլէր տեսնելով որ իր ազգը ծածկուած է ասիական թանձր խաւարով, և որուն պետերը պատրիարքական Աթոռը իրարու ձեռքէ յափշտաւ

ՆՊՈՒԱՐԴ ՌԱՓԱՅԷԼ

կելու համար, հայ ժողովրդեան արիւնը կը քամէին, անոր յետին լուսնայով ոսկիներու քսակներ ձեւացնելու՝ թուրք փաշաներ կաշառելու և զանոնք մղելու իրենց ազգակիցներուն դէմ: «Յիրաւի սիրտս շատ կը ցաւի, կը զրէ Եդուարդ 1785-ին թրիեստի Մխիթարեաններուն, տեսնելով մեր ազգին տառապանքը, տգիտութեան թշուառութիւնը. ոչինչ բան չկայ որ միաբանելու նախանձ գրգռէ մեր մէջ. միայն կրօնական վիճաբանութիւններ կան եղբայրներու մէջ: Մեր վաստակած դրամը ձրի կը վատնենք և կու տանք Տաճիկներուն. իսկ ի՞նչ կը շահինք, եթէ ոչ միայն ամօթ, նախատինք և աղքատութիւն: Ո՛հ, անխմաստ ազգեր, բաւական համարեցէ՞ք ձեր անմտութիւնը, միաբանութիւն հաստատեցէ՞ք, նախանձաւոր եղէ՞ք մեր տառապանքներուն համար և թողէ՞ք որ մեր վաստակը տանք գիտութիւն գտնելու, որ արիւթեան և ազատութեան դուռն է»:

Այս միեւնոյն առողջ ու գեղեցիկ դատողութիւնը Եդուարդ ունէր դէպ ի Մխիթարեան Տունը, որուն հանդէպ անսահման սէր և յարգանք կը տածէր, և որուն երկու մասի բաժնուիրը՝ իր մեծագոյն ցաւն էր: «Կը ցաւիմ, կը զրէր նա թրիեստի Մխիթարեաններուն ուղղած նոյն նամակին մէջ, որ դուք բաժնուեր էք Վենետիկի վանքէն, որ Աթոռն է մշտնջենաւոր յիշատակի արժանի մեր Մխիթար Արքահօր հանճարեղ Վարդապետին և մեր հայկազնեան ղարութեան և լեզուի լուսաւորչին. ան շատ նեղուեցաւ, տառապեցաւ, և արդեամբ և ջանքով հաստատեց իր վանքը և թողուց աշակերտներ. ան մխիթարուած էր իր սրտին մէջ, թէ իրմէ ետքը շատ բարիք պիտի բուսնի իր ազգին օգտին համար, և չէր գիտեր թէ քիչ ժամանակի մէջ հակառակը պիտի պատահէր: Կ'աղաչեմ, ներեցէ՛ք ինծի գերյարգելիներ, բայց ձեզի կը խոստովանիմ, որ արցունքով և դառնութեամբ է որ կը զրեմ ձեզի, մտածելով մեր ազգին թշուառութեան վրայ. մեր ողորմելիութեան պատճառն և ամէն ազգերու մէջ ծառայական դիրք ունենալն է՝ ըստ իմ դատողութեան՝ մեր անմիաբանութիւնը, և ասոր համար ալ պատժուած ենք... Կը կըկենմ, ներողամիտ եղէ՛ք, եթէ ես զձեզ սիրող մը չըլլայի, չէի ցաւեր և գրելու ալ չէի համարձակեր. նոյն կերպով

զրած եմ Վենետիկ Հ. Սուրիասին, որ զրածս անխափան կարդայ Արքահօրը, և յուսով որ փափաքս կատարուի, որ է՝ ձեր միաբանութիւնը»:

Ինչպիսի ազդու և լուսաւոր դաս Մխիթարի Տունը երկու մասի ճեղքողներուն: Հայ վաճառականն է որ միութեան քաւով կը կարդայ այն մարդերուն, որոնք շատ լաւ գիտէին թէ ոյժը միութեան մէջ է:

Թունդ հայրենասէր, Եդուարդ Ռափայէլ կը դառնայ հանրային գործիչ: Ան կը բանայ իր քսակը Հայաստանի ժողովուրդին համար, կը հանդիսանայ մեկենաս, կը զարգանայ ազգային կրթութեան մէջ, իր դրամով, իրեն ձեռք բերած մեծ հեղինակութեամբ կ'ազդէ հայ ազգի վրայ և կը դառնայ ղեկավարող ուղղութիւն: Այս է ահա Եդուարդ Ռափայէլի ամենախոշոր երախտիքը:

Քաղաքական ազատութեան տենչը կը վառի այդ հայ վաճառականի սրտին մէջ: Ան կ'ընէ ինչ որ կարելի է ընել վաճառականական փոքրիկ գաղութի մը մէջ. չնայելով իր անպատրաստութեան, լոկ իր վառվառ հայրենասիրութեամբ ոգեւորուած, կը դառնայ աշխարհիկ գրականութեան և տոհմային դաստիարակութեան քարոզիչ: Մտած անգլո-սաքսոն ցեղին ազդեցութեան տակ, կ'ուզէ որ Հայերն ալ դառնան հպարտ, հայրենասէր, ազատ, բարձրագլուխ: Անոր հոգեւորն առարկան միայն քաղաքական ազատութիւնը չէ, այլ և ազատութիւն ասիական ծանր խաւարէն, տգիտութենէն, վասն զի ան կը հաւատար որ հայ հայրենիքը իր անվերջ տառապանքներէն պիտի փրկուի գիտութեան միջոցով և պիտի ձգտի ազատութեան: Բաւական չհամարելով եւրոպական լոյսի և գիտութեան անհրաժեշտ պէտքերը շեշտել, ան նաեւ ցոյց կու տայ միջոցը. և այդ միջոցը կը դնէ թրիեստի Մխիթարեաններուն առջեւ: Անոնց կը զանգատի թէ աշխարհականները զրականութեան մէջ տեղ չունին, այլ կղերն է զրոգ ու կարդացող միակ դասակարգը: Բայց կղերն ի՞նչ է որ կու տայ ազգին: Հոգեւորականի պարտքն է, ի հարկէ, նախ Քրիստոսի հաւատքը ուղիղ քարոզել և տալ հոգեշահ զրքեր, բայց այդպիսի զրքեր, կ'ըսէ Եդուարդ, Հայերը բաւական ունին: Հիմայ պէտք է հրատարակել այնպիսի զրքեր,

որոնք արթնցնեն ազգասիրութեան, գիտութեան և արիութեան նախանձ: «Գիտեմ, կ'աւելցնէ նա, ինձ պատասխան կու տան թէ ո՞վ տուաւ մեզ ծախքեր և մենք այդ բանը չըրինք: Բայց յայտնի գիտեմ որ Հնդկաստանէն շատ դրամ զրկուեցաւ թէ՛ մէկ և թէ՛ միւս կողմին եկեղեցիներուն՝ պատմական գրքեր տպագրելու համար, և վերջը տեսանք ոչինչ, բաց ի Սաղմոսէն և ժամագրքէն»:

Եղուարդ-Ռափայէլի արժանիքը միայն գեղեցիկ գաղափարներ յայտնելու և ժամանակի պահանջները ըմբռնելու կարողութեան մէջ չէր, այլ իր բակը կը բանար՝ գործով ապացուցանելու իր վերանորոգչական դաւանանքը: Հայրենիքի ազատութեան մասին մտածող Եղուարդ Ռափայէլին համար մեծ օրինակը Հոռոմի էր: Ան կ'ուզէր որ Հոռոմի պատմութիւնը հայերէնի թարգմանուի, որպէս զի հայերը կարդան, դաստիարակուին այդ մեծ օրինակին վրայ, փոքր հասակի մէջ, Պոնդիշերի ֆրանսական վարժարանէն ելլելէն վերջ, նա կարդացած էր ֆրանսացի Ռոլլէնի գրած «Հոռոմի պատմութիւնը» և այն ժամանակէն ի վեր ուխտեր էր թարգմանել տալ այդ մեծ գործը, որ 16 հատորներէ բաղկացած էր: Թրիեստի Միսիթարեանները անկէ օգնութիւն խնդրած էին, բայց նա մտադիր չէր դրամ տալ՝ չգիտնալով թէ ինչ բանի համար պիտի գործածեն այդ դրամը: «Ես, կ'ըսէ նա ուրիշ նամակի մը մէջ, այն հայերէն չեմ, որ շատ նուէրներ կու տան Էջմիածնի և Երուսաղէմի և ուրիշ բան չեն ստանար, բաց ի Աստուած քեզ օրհնէ» խօսքերէն: Ես գիտեմ որ իմ գործերը պիտի օրհնեն զիս»:

Եւ որպէս զի այդ գործերը զինքն օրհնեն, ան Թրիեստի Միսիթարեաններուն առաջարկեց որ թարգմանեն Ռոլլէնը: Թարգմանութեան գործը փութացնելու համար ան տպագրութեան ծախքերուն համար յատկացուց ութ հազար ռուփի, որոնցմէ հինգ հազարը իր գրպանէն, իսկ մնացածը իր բարեկամներէն ստացած էր: Առաջին հատորը հրատարակուելէն յետոյ կը խոստանար դարձեալ հինգ հազար ռուփի: Բոլոր գրքերը սեփականութիւն պիտի դառնային Թրիեստի միաբանութեան, անոնց ծախուելէն պիտի գոյանար 75,000 ռուփի, գումար մը՝ որ Միսիթարեան երկրորդ ճիւղին տնտեսական

վիճակը ուժով հիմերու վրայ պիտի դնէր: Իսկ հայ ընթերցողները այն օգուտը կ'ունենան, որ հոռոմեական կառավարութեան, միաբանութեան և ազգասիրութեան մասին ազդեցիկ դասեր կ'առնեն:

Դժբախտարար Թրիեստի Միսիթարեանները ստացան դրամը և լոեցին, և Եղուարդ Ռափայէլ բախտ չունեցաւ իր հայրենասիրական մտածութիւնները կատարուած տեսնելու: Չորս տարիէն վերջը Եղուարդ կը գրէր. «Ծաղր դարձայ իմ ազգի մէջ. միշտ կ'ըսեն թէ վարդապետները Հեղվարդին փողն լաւ կերան, սակայն իմ փողը ես ժամանակին կը պահանջեմ»: Եւ մենք պիտի տեսնենք, որ թէպէտ Եղուարդ հայերէն Ռոլլէնը չտեսաւ, բայց գերեզմանէն իր փողը կրկնապատիկ պահանջեց:

Առ այժմ դեռ լրացնենք Եղուարդ Ռափայէլի լաշն, ազգային գաղափարներու ցուցադրութիւնը:

Քաղաքական ազատութեան և մտաւոր լուսաւորութեան մտքերով տոգորուած այդ հայ վաճառականը, մի և նոյն ժամանակ մալթեի լեզուի սիրահարն էր: Եթէ ան շարաթը մէկ անգամ Թրիեստի երկու վարդապետները իր տունը՝ ճաշի կը հրաւիրէր, պատճառը հայկական համբաւեալ հիւրասիրութիւնը չէր: Անոնց մէջ ան գտած էր ինչ որ տարիներով կը փնտռէր, մայրենի լեզուի ուսուցիչները: Մայրենի լեզուն այդ հայ մարդուն համար տոհմային դաստիարակութեան խարխալն էր: Չմոռնանք որ նա Հայ-Լաթոգիկէ մ'էր, բայց նա հակապատկերն էր այն բազմաթիւ Հայ-Լաթոգիկէներուն, որոնց մեծագոյն պարծանքն էր մայրենի լեզուին թիկունք դարձնելով՝ օտարներու զարգերով զարգարուիլ: Մենք կըրնանք ապահով կերպով գուրցել, որ եթէ մայրենի լեզուի և տոհմային դաստիարակութեան հոգը չարչարած չըլլար Եղուարդ Ռափայէլի միտքը, մենք այսօր Ռափայէլեան վարժարան մը պիտի չունենայինք: Ան յայտնած էր Միսիթարեան երկու վարդապետներուն, թէ ինքը պատրաստ է զարոյցի նպաստ տալ, եթէ վարդապետներն ընդունին իր պայմանը: Իսկ պայմանն այն էր, որ Հ. Նիկողայոս Բուզայեանը տանի իւր Աղեքսանդր և Յովհաննէս որդիներն Լոնտրա և խնամէ զանոնք այնտեղ հինգ տարի, այսինքն մինչեւ այն ժամա-

15676-58 (04076 38)

նակ, երբ պատանիները աւարտեն իրենց ուսումը անգղիական դպրոցներու մէջ. միւս վարդապետը, Հայր Պօղոս Մեհերեանը պիտի մնար Մատրասի մէջ և հայերէնի դասեր տար անոր միւս զաւակներուն: Վարդապետները պայմանը կ'ընդունին:

Նա առաջին հնդկահայն էր, որ զաւակներն ուսում ըստանալու համար Եւրոպա կը ղրկէր, բայց մի և նոյն ժամանակ չէր մոռնար հայ հօր մը առաջին պարտականութիւնը: Ան գրեց շատ մը խրատներ եւ տուաւ պատանիներուն՝ դեկավարուելու համար: Այդ կտակին մէջ կ'արտացոլայ Եղուարդի սիրող, կրթուած և հասկցող սիրտը: «Հնազանդ եղէք, կ'ըսէ նա, Հ. Նիկողայոս վարդապետին, որ ձեզի ուսուցիչ ու դաստիարակ կարգուած է. նա պիտի կրթէ զձեզ ձեր հաւատքի մէջ և բարի վարք պիտի սորվեցնէ, ատոր հետ և մեր հայկազեան լեզուն, որովհետեւ դուք հայ ծներ էք և պարտական էք ձեր լեզուն հասկնալ: Երդումով կ'ըսեմ ձեզ, որ եթէ, Տէրը մի՛ արասցէ, չսորվիր ձեր լեզուն, ես զձեզ ինձ որդի չեմ ճանչնար»: Մայրենի լեզուն այդ հայ հօր համար այնքան կարեւոր և մեծ նշանակութիւն ունի, որ իր խրատներուն մէջ կը շեշտէ ու կը շեշտէ զայն: «Որդիք, կը կրկնեմ ու կ'ազդարարեմ ձեզ, ազգով հայ էք, ո՛չ մէկ ժամանակ պիտի չմոռնաք ձեր ազգը կամ լեզուն, որովհետեւ ընտելեան և բարի ուսումներու օրէնքով ամէն մարդ պիտի սիրէ իր ազգը և օգնէ անոր պայծառութեան: Ճշմարիտն ըսելով, ձեզ Եւրոպա ղրկելու դիտաւորութիւններէս մէկն ալ այն էր, որ դուք ջանաք խմաստուն ըլլալ՝ ապագային ձեր ազգին օգտակար ըլլալու համար, և կ'աղաչեմ Աստուծոյ որ պիտանի ըլլաք անոր ազատութեան՝ խօսքով կամ գործով»:

Այդ առողջ ու գեղեցիկ հայրենասիրութիւնը կը հասցնէ Եղուարդն աւելի գեղեցիկ ու արդար կարգադրութեան մը: Ան քարոզած էր Թրիեստի Միսիթարեաններուն, թէ ինքը հաւատացած է որ հայրենիքը իր անվերջ թշուառութիւններէն կը փրկուի գիտութեան միջոցով և պիտի ձգտի ազատութեան: Այդ դերը պիտի կատարէր Ռուլէնի «Հոռմայեցւոց պատմութիւնը» և ազգային դպրոցը: Կար նաեւ ուրիշ սրտապնդիչ հանգամանք մ'ալ: Եղուարդ Ռափայէլ ջերմ

սիրով և ակնածանքի յարգանքով կապուած էր իր զաւակներու դաստիարակին՝ Հ. Բուզայեանի հետ: Գիտէր որ ան ազգային դպրոցի սիրով կը վառէր և ասոր համար յանձն առած էր օտարութեան մէջ պանդխտիլ:

Արդ վարձատրելու համար իր որդւոց դաստիարակը, Եղուարդ Ռափայէլ, իր մահէն քանի մ'ամիս առաջ կտակին մէջ ըրաւ հետեւեալ կարգադրութիւնը: Համեստ գումար մը նշանակեց, 7310 հուն (65,000 ֆրանք), որ պիտի պահուէր դրամատան մէջ. անոր տոկոսներով պիտի հրատարակուէր Ռուլէնը: Կտակով ան կարգադրեց որ ոչ միայն «Հոռմի պատմութիւնը» տպագրուի, այլ նաև նոյն հեղինակի «Հնախօսութիւնը»: Այդ բոլորը կատարելէն յետոյ, դրամագլուխը կը ստանար ուրիշ նշանակութիւն: Անոր տոկոսներով պիտի բացուէր փոքր դպրոց մը աղքատ հայ մանուկներու համար և այդ դպրոցին տեսուչը պիտի ըլլար Եղուարդի զաւակներուն դաստիարակ Բուզայեան վարդապետը:

25-ը որ Եղուարդ Ռափայէլ ըսած էր թէ իր փողը ժամանակին կը պահանջէ: Եւ պահանջեց տոկոսով: Ռուլէնը պիտի բանար ազգային դպրոցին դռները: Հ. Նիկողայոս Բուզայեան հեռանալով Թրիեստի Միսիթարեաններէն, նորէն վերադարձաւ Վենետիկի Միսիթարեաններէն ծոցը և այդ դպրոցի վրայ ունեցած իր իրաւունքները մասնաւոր կտակով մը փոխանցեց այդ Միսիթարեաններէն ընդհանրական Արքային և անոր յաջորդներուն: Այդ պատճառով է որ Վենետիկի Միսիթարեանները՝ միջնորդութեամբ իրենց Արքային՝ դարձան Ռափայէլեան կտակի տէրը: Տէր դառնալով Ռափայէլեան կտակին, Վենետիկի Միսիթարեանները պարտական եղան Ռուլէնի գործերը թարգմանելու: «Հոռմի պատմութիւն»-ի թարգմանութիւնը տպագրուեցաւ 1815-ին, իսկ «Հնախօսութիւնը» 1825-ին, երկուքն ալ Ս. Ղազարու տպարանին մէջ: Երկու աշխատութիւնները, կատարուած ընտիր հայկաբանութեամբ և հարազատ թարգմանութեամբ, կը կազմեն 12 մեծ հատոր, փառաւոր թուղթի վրայ և քարտէսներով զարդարուած: Գործը պատիւ կը բերէ թէ իր լուսամիտ Մեկենասին և թէ Միսիթարի Տան ոսկեղարու գրիչներուն:

Կտակած 65,000 ֆրանքի գումարը ըստ ինքեան շատ

մեծ բան մը չէր, եթէ մեծահարուստ Եղուարդ Ռափայէլ ըլլար միանգամայն առատաձեռն: Ան կծծի ու ժլատ վաճառական էր, և այն հանգամանքը իր կտակին կու տայ մեծ նշանակութիւն: Այդպիսի նկարագրով տոգորուած մէկը շատ շատ ըսէր Թրիեստի Միլիթարեաններուն «ես դրամ չունիմ, թող Աստուած տայ»: Ես չեմ քաշուիր ըսելու, թէ Եղուարդ Ռափայէլի կծծի ու ժլատ նկարագիրն է որ առաւելագոյն չափով դուրս կը ցատքեցնէ անոր եռանդուն, անկեղծ հայրենասիրութիւնը, հայրենասիրութիւն մը՝ որ յաղթանակ տարաւ անոր դրամասիրութեան վրայ և պատճառ եղաւ որ ան դասուի ազգային անմահ բարերարներու շարքին մէջ: Եւ որպէս զի չի բամբասուիմ ազգային բարերար մը այսպիսի գոյնով մը ներկայացնելէ, պիտի բերեմ փաստեր: Հ. Մեհերեանը, որ տարիներով աւելորդ տունը ուսուցչութիւն ըրաւ, ճամբայ դուրսեցաւ առանց վարձատրութեան, ստանալով միայն ճանապարհածախս, այն ալ սա պայմանաւ՝ որ վարդապետը Ռափայէլի տանը դիտաւորութեան պատարագ մատուցանէ: Բայց դեռ ցաւալին կայ: 1790 թուականին կը մեռնի անոր կինը, խորհրդով և միջնորդութեամբ Հ. Մեհերեանին մեծ աղջիկը՝ Աննան ամուսնացնելով Սամուէլ Մուրատի հետ, նա իր փոքր որդւոյն Լուիզի և հնդիկ ծառայի մը հետ դէպ ի Լոնտրա ճամբայ կ'ելլէ, իր որդիներուն ըով երթալու համար: Եւ ահա ինչ կը պատահի՝ ճամբուն վրայ: Նաւի ներքնայարկ սենեակներէն մէկուն մէջ կին մը ծննդական ցաւերէն կը բռնուի. հարկաւոր էր զայն տեղափոխել վերի յարկի սենեակ մը, ուր օդ շատ կար: Նաւապետը կը դիմէ Եղուարդին, խնդրելով որ իր սենեակը այդ կնոջ սենեկին հետ փոխանակէ. բայց սա կը մերժէ, ըսելով թէ իր սենեկին վարձը աւելի է: Տարբերութիւնը հատուցանելէ վերջն է միայն՝ որ Եղուարդ կը համաձայնի իր սենեակը ծննդականին տալ: Այս դէպքէն յետոյ նա նաւապետին սաստիկ ապահմարհանքին կ'արժանանայ, և այն սաստիճան ու կը պահէ անոր դէմ, որ այլ եւս չ'ուզեր գինի խմել անոր հետ միեւնոյն սեղանին վրայ, ինչ որ մեծագոյն նախատինքն էր այդ ժամանակ Անգլիացոց մէջ: Եղուարդ սաստիկ կ'առնուի այդ ծանր նախատինքն, այնքան սաստիկ, որ չի կրնար տանիլ.

կը հիւանդանայ և Լոնտրայի նաւահանգիստը հասնելէն ճիշդ մէկ օր առաջ նաւուն վրայ կը մեռնի: Սակայն անոր անշուշտ դիակն ալ չի կրնար ջնջել սէգ և ոխակալ նաւապետին արհամարհանքը, և աւելորդ համարելով այդ դիակը ափ հասցնել, նաւապետը զայն ծով նետել կու տայ:

Այսօր ազգային բարերարին գերեզմանը կը գտնուի Ուլկիանոսի անդունդին մէջ, բայց իր յիշատակը յաւերժօրէն կոթողուած է Միլիթարեան Միարանութեան և իր աշակերտներուն երախտագէտ սրտերուն մէջ:

*
**

Ռափայէլեան կտակը յառաջարանն էր աւելի խոշոր բարեգործութեան մը, դարձեալ հնդկական հողի վրայ: Այդ երախտաւոր մարդը Եղուարդի փեսայ Սամուէլ Մուրատն է, որուն հետ ամէն հայ սերտ կապուած է երախտագիտութեան տաք զգացումներով:

ՍԱՄՈՒԷԼ ՄՈՒՐԱՏ

*
**

Անմահ յիշատակաց արժանի Մկրտիչ Սամուէլ Մուրատ ծնած է 1760-ին Թուրքիոյ Թուրքաթ քաղաքին մէջ: Մկրտիչ Սամուէլի ազգատոհմին նախահայրը՝ Մուրատ Աղամալեան մէկն էր՝ Հին Զուղայի իշխաններէն, և Շահ-Աբբասի կողմէն զաղթականներուն վրայ վերատեսուչ կարգուած: Ան պարսիկ արքունիքէն «Մէլիք» տիտղոսով պատուուած էր:

Երիտասարդութեան հասակին մէջ Սամուէլ իր հօրը հետ բաւական ժամանակ թափառական կեանք վարեց, վասն զի

հայրը, իր ընկերներուն գործած գեղծութիւններուն պատճառաւ սնանկացած էր: Ընտանեաց հետ գնաց Կ. Պոլիս, ուր իր հայրը, Մկրտիչ Սարամ, հետամուտ եղաւ գործի և վաճառականութեան: Տեսնելով որ Կ. Պոլսոյ մէջ գործի ընդարձակ ասպարէզ չկայ, Մկրտիչ Սարամը, հոն թողլով ընտանիքը իր երկու որդւոց, Կարապետի և Սամուէլի հետ, գնաց 1773-ին Մաճառստանի Պեղրովարատին քաղաքը, ուր քանի մը հայ ընտանիքներ կային: Այս քաղաքին մէջ Աստուծոյ նախախնամութիւնը Սամուէլի դաստիարակ ընծայեց Վենետիկի Մխիթարեան վարդապետ մը, Հ. Կարապետ Մարտիրոսեան: Այս պատուական դաստիարակը իր դպրատան մէջ սերմանեց այն դաստիարակութեան սերմերը՝ որ ատենով այնչափ և այնպիսի պտուղներ պիտի տային: Հինգ ամիսներ բաւական եղան՝ որ Սամուէլ Մուրատ սորվի հայերէն լեզուն և այնպէս մը կապուի իր Մխիթարեան դաստիարակին հետ, որ բոլոր կեանքին մէջ գովեստներով կը խօսի անոր վրայ:

Այս Մկրտիչ Սարամ Մաճառստանի մէջ ալ յաջողութիւն չգտնելով, որոշեց Հնդկաստան երթալ, որ ոսկեհանքի համբաւ ունէր: 1775-ին ան իր երկու զաւակներով գնաց Վենետիկ, Ս. Ղազարու վանքը: Հոն մնալով չորս ամիս և գտնելով հիւրասէր ասպնջականութիւն՝ մտերմացաւ Մխիթարեան վարդապետներուն հետ: Ահա Վենետիկի Մխիթարեանց հետ ունեցած հոգեկցորդութեան պատճառաւ է՝ որ Սամուէլ Մուրատի վեհանձն հոգին կը մղուի յետոյ գործելու այն մեծ բարիքը, որ զինքն ըրաւ ազգիս որբոց և աղքատաց բարեացատարտ հայրը:

Վենետիկէն Սամուէլ Մուրատ իր հօրը և եղբորը հետ Հնդկաստան գնաց, և հօրը մահէն վերջ, հաստատուեցաւ ի Մատրաս: Այդտեղ նաեւ Գրիգոր Շէհրիմանի մօտ գործակատար էր. մարգարիտ կը տանէր Զինաստան: Առետուրի մէջ մեծ ընդունակութիւն ցոյց տալով, ան գրաւեց Եղուարդ Ռափայէլի ուշադրութիւնը և անոր փեսան դարձաւ: Աներոջ մահէն յետոյ, մնալով անոր գործերուն կառավարիչ և կտակակատարներէն մէկը, Սամուէլ ամենայն բարեխղճութեամբ կ'աշխատէր կատարել տալ կտակի մանաւանդ բարեգործա-

կան կէտը, որ քառասուն տարի վերջը միայն կատարուեցաւ:

Հայրենասիրութեան կողմէն Սամուէլ Մուրատ՝ Եղուարդ Ռափայէլէն պակաս չէր: Ան ալ միեւնոյն հայրենասիրական գաղափարներով տոգորուած էր, թէ Հայերուն ձեռքը պէտք է տալ պատմական գրքեր, որոնք պատկերացնեն ազգային դիւցազներ, թմրած ու ստրկութեան վարժած Հայերու մէջ զարթոնցանելու համար ազգասիրութեան, գիտութեան և արիութեան նախանձ: Եւ ասոր համար իր ծախսով Մատրասի մէջ տպել տուաւ «Բելիսարիոս» անուն գիրքը: Արդէն ասկէ առաջ փափաք յայտնած էր որ իր հաշուով Ս. Ղազարու մէջ տպագրուին ուսումնական, աշխարհագրական և պատմական գրքեր, մանաւանդ անգղիերէն-հայերէն և հայերէն-անգղիերէն բառարաններ: Այս գրքերու տպագրութեամբ՝ ան կը ցանկար թէ հայ ազգը լուսաւորելու և թէ Մխիթարեանց օգնելու: «Սիրելի եղբայր իմ, — կը գրէ նա 1805-ին Աղեքսանդր Ռափայէլի, — փութացուր գրքերուն տպագրութիւնը, նախ՝ որ մշտնջենաւոր յիշատակ պիտի ըլլայ մեր ծնողաց, երկրորդ՝ որ երախտապարտ ենք Մխիթարեան Միաբանութեան, և այս մեծ օգնութիւն մը պիտի ըլլայ անոնց՝ իրենց նեղ ժամանակներուն մէջ, և զու ալ երախտագէտ պիտի ճանչցուիս»: Բայց այդ ոգեւորուած հայրենասէրը զեռ գոհ չի մնար: Իր նամակին մէջ նորէն անոնց կը վերադառնայ. «Փութով գրէ՛ անոնց (Մխիթարեանց), որ շուտով գրքերը լոյս ընծայեն, մեծ օգնութիւն պիտի ըլլայ Մխիթարեան Միաբանութեան, մեծ վարձք եղբայրութեանդ և ինձ ալ մեծ ուրախութիւն»: Բայց դժբախտաբար այդ «սիրելի եղբայր Աղեքսանդր» այն մարդը չէր, որուն վրայ զեղեցիկ յոյսեր դրած էր վսեմախոհ Մեկենասը: Անհոգ ու փառասէր, և ոչ իսկ անոր նամակներուն կը պատասխանէր, և ասոր համար երեք տարի վերջ, դառնապէս կը գանգատի անոր բռնած ընթացքին վրայ: «Մինչեւ ցայժմ, — կ'ըսէ նա Յովհաննէս Ռափայէլի 1808-ին գրած նամակի մը մէջ, — և ոչ արժանի համարեցաւ մատնաչափ զրոյթ ինձ իմացնելու՝ թէ զբրածս պիտի կատարէ՞ թէ ոչ. եթէ գիտնայի թէ ոչ՝ զոնէ ուրիշի մը կը գրէի»: Թէեւ Աղեքսանդր Ղաւրամեանի անհո-

գութեան պատճառաւ՝ ան չկրցաւ իր խոստացած գումարները ղրկել և զրքերուն երեսը տեսնել, բայց յետոյ Ս. Ղազարու կղզին այդ զրքերը լոյս ընծայեց, որով իր մեծ Բարերարին բաղձանքը կատարուեցաւ:

Ապագայ Մուրատեան վարժարանին հիմնադիրը՝ իր ազգին լուսաւորութիւնն ու յառաջագիմութիւնն իրեն բարերարութեանը նպատակ դրած ըլլալով, ձեռք առաւ հնդկահայ գաղթականութեան կենսական հարցը — մայրենի լեզուի ուսուցումը: Ան ալ կը մտածէր, որ այդ հեռաւոր տեղերու մէջ Հայը, շրջապատուած ըլլալով օտար տարրերով, կամայ աւելի անհետ կորչի մոռնար իր մայրենի լեզուն, և հետեւաբար անխուսափելիօրէն պիտի օտարանար: Ան կը մտածէր, որ ամէն մէկ գաղթական հայ ընտանիք չէր կարող պահել տընային հայ ուսուցիչ. ուստի ան ալ կը խնդրէ որ վեներաբլի Միթիթարեան վարդապետներէն մէկը երթայ Հնդկաստան, իրեն և իր ազգակիցներուն զաւակները հայերէն լեզուի մէջ կրթելու համար: 1798 թուականին առ Հ. Բուզայեան գրած իր մէկ նամակին մէջ ան այսպէս կ'արտայայտէր իր տեսակէտը.

«Մերթ ընդ մերթ, հնդկահայոց մէջ գտնուած են հարուստ անձինք, յատկապէս մեր զաւանութենէն (ակնարկութիւն Հայ-կաթողիկէներու), ինչպէս որ իմ ժամանակս կային հանգուցեալ Միքայէլ Տէր Յովհան և Յովհաննէս Շէհրիման, և չեմ տարակուսիր որ այսուհետեւ ալ մերթ ընդ մերթ այդպիսի անձինք գտնուին: Միթէ դուք ալ կարեւոր չէք տեսներ որ ձեր միաբաններէն մէկը հոս գտնուէր հասարակաց բարւոյն և օգտին համար: Վասն զի որչափ որ ես հասկցած եմ, վերոյիշեալ հանգուցեալներէն Պարոն Միքայէլը, մեռնելու ժամանակ, հասարակաց օգտին համար նշանաւոր բարիք մը պիտի ընէր, եթէ դուք հոս գտնուէիք, և այդ բարիքը՝ անոր բարի վարձքը պիտի ըլլար՝ փոխարէն անոր բազմամեայ վաստակոց և աշխատութեանց: Սակայն հիմա ո՛չ թէ միայն այդպիսի բարութենէ զրկուած կը տեսնեմ հասարակութեան որը և աղքատ մանուկները, որ ցաւ է խելքը գլուխը մարդոց, այլ և աւելի մեծ ցաւ է՝ երբ կը տեսնեմ որ այդպիսի բարի մարդուն բազմամեայ վաստակ և աշխա-

տութիւն անմիտներու ձեռքով կորստեան մատնուած է: Ուստի, եթէ հաճոյ է Հօրդ հոս գալու, շատ լաւ պիտի ընես. իսկ եթէ չես ուզեր գալ, գոնէ յորդորէ Գերարդեղի Աբբահայրը՝ որ ձեր Միաբանութենէն մէկը միշտ հոս պահէ. հիմա մեր զաւանութենէն հոս կը գտնուին գրեթէ 15 անձինք, և Աստուծոյ ողորմութեամբ՝ ասոնց մեծ մասը հարուստ է և դեռահաս զաւակներու տէր, և բոլորն ալ հայ լեզուի ուսուցչի պէտք ունին: Եթէ Միաբանութենէդ մէկը հոս գտնուելու ըլլայ և մեր տղաքներուն ուսում տայ, չեմ կարծեր որ անոնց ծնողքը ունայնաձեռն թողուն այդպիսի անձը»: Յետոյ դառնացած ահագին հարստութիւն ունեցող այն Հայերուն դէմ, որոնք անժառանգ մեռած են կամ բոլորը կտակեր են իրենց անպէտք ժառանգորդներուն, ան կ'ըսէ նոյն նամակին մէջ.

«Ահա քսանեմէկ տարիներէ ի վեր կը գտնուիմ Հընդկաստան. շատերն աչքերովս նշմարեցի և շատերուն համար ալ լսեցի զանոնք մօտէն ճանչցող ազգայիններէն՝ թէ ինչպէս ասոնց բոլորին ստացուածքը քանդուեցան, աւերուեցան և կորստեան մատնուեցան. այնչափ հարստութիւն կար, զոր եթէ ուզես գրել, մէկ միլիոն ոսկոյ կը հասնի: Այս պատճառաւ՝ եթէ ձեր Միաբանութենէն մէկը հոս գտնուելու ըլլայ, այդպիսիներուն պիտի կարենայ օգնել և չթողուլ որ ոչինչ բաներու համար վատեն իրենց հարստութիւնը, մինչեւ որ Տէր ողորմի և յաջողէ որ մեր ազգն ունենայ գիտութեան լոյսը»:

Մայրենի լեզուն և գիտութեան լոյսը այդ հայրենասէր հայ վաճառականին համար այնքան կարեւոր և մեծ նշանակութիւն ունի, որ Հ. Նիկողայոսի մահէն վերջն ալ, կը շարունակէ իր եռանդուն զաղափարին հետապնդումը: «Ես վ. Հ. Նիկողայոսի կենդանութեան, — կ'ըսէ նա 1805-ին իր աներձագին գրած նամակին մէջ, — իրմէ խնդրած էի, որպէս զի խորհուրդ տայ Գերարդեղի Աբբահօր հոս միշտ վարդապետ մը պահելու համար, սակայն մինչեւ ցայժմ բան մը չի լսեցի այդ մասին, և ո՛չ ալ տեղս մարդ երեւցաւ, և ասոր համար շատ տխուր եմ: Տասնհինգ տարի անցած է Հ. Պողոսին ասկէ մեկնելուն վրայ, և այս միջոցին մէջ մեծամեծ փոփոխութիւններ պատահեցան մեր ազգին մէջ. եթէ տեղս

վարդապետ մը գտնուէր, շատ մեծամեծ բարիքներ ձրնար ընել իր Միաբանութեան. հիմա ալ ես այն համոզումը ունիմ որ հոս շատ հարկաւոր է Մխիթարեան Միաբանութեան Հայրերէն մէկուն ներկայութիւնը. բնաւ կասկած չունիմ որ այդպիսի անձի մը ներկայութեամբ՝ մենք շատ մը բարիքներ պիտի վայելենք և Մխիթարեան Միաբանութիւնն ալ մեծ օգնութիւն մը: Ուստի, սիրելի եղբայր իմ Աղեքսանդր, կը խնդրեմ որ աճապարելով գրեալ Գեղարգելի Աբրահամը՝ որ հոս անպատճառ անձ մը զրկէ՝ երկու կողմերու ալ բարութեան համար»:

Հասկնալով որ սխալ դուռ զարկեր է, Սամուէլ Մուրատ կը սկսի նամակներ տեղացնել ուղղակի Ս. Ղազարու կղզին: Մխիթարեան նախկին աշակերտ մը, ան անպատճառ կը բաղձար իր տան մէջ տեսնել Մխիթարեան դաստիարակ մը, որ իր որդւոց մայրենի լեզուն սորվեցնէր որ, ըստ իրեն, սիւնն էր՝ որուն վրայ պիտի հաստատուէր հայութիւնը: Ուստի ան իր նամակներով կը խնդրէ Ստեփանոս Ազոնց Աբրահամէ՝ Մխիթարեան վարդապետ մը, որ մէկ կողմէ իբր դաստիարակ ըլլայ իր որդւոց և ուրիշ հնգկահայոց, միւս կողմէ՝ իբր խորհրդատու մը այն մեծ գործին զոր «անդադար կ'որոճար մտքին մէջ Հայոց ազգի օգտին համար»:

Բայց Ս. Ղազարու վանքը արձագանգ չունեցաւ Սամուէլ Մուրատի աղերսներուն առջեւ: Մարդս զանապէս կը ցաւի ո՛չ այնչափ հայ ազգի օգտին համար կորսուած մէկ միլիոն ռակիներուն վրայ, որչափ այն պարագայից որ Վենետիկի Հայոց վանքը արգիլեցին գոհացում տալու այն բարեյիշատակ հայ մարդուն, որ տենչալով կը տենչար Մխիթարեան վարդապետ մը դաստիարակ ունենալ իր որդւոց:

Հակառակ այս արձանային լռութեան, Սամուէլ Մուրատ կը շարունակէր իր միտքը չարչարել չքաւոր հայ մանուկներու դաստիարակութեան հարցով: Կը մտածէ ինքն ալ բան մ'ընել: Հ. Բուզայեանին 1798-ին գրած նամակին մէջ նա այսպէս կը նկարագրէ հայ ազգին տգիտութիւնը: «Մենք, Հայերս, ուսումէ ու գիտութենէ զուրկ ըլլալով, թէեւ պանդրխտութեան մէջ շրջելով և հեռու աշխարհներ երթալով՝ այս ու այն կողմ դրամ կը շահինք և քիչ մը տաշուելով ուրիշ

ազգերու մէջ, մեր հարստութեան ոյժով գիտուններու մէջ կը գտնուինք, սակայն այդ տաշումը մատաղ հասակի մէջ չի կատարուիր, այլ քարացած և կարծրացած հասակի մէջ, ուստի և բաւականաչափ կատարեալ չենք դառնար»:

Այս ամէնը արդէն ցոյց կու տար որ այն արդարեւ մեծահոգի և ճշմարտապէս ազգասէր անձը, իր դժբախտ հայրենիքի ցաւերուն անկեղծ կարեկից, պիտի հետեւէր իր աներոջ օրինակին և իր ազգի տգիտութեան դէմ հիմնական դարման մը պիտի գտնէր: Երբ 1790-ին Հ. Մեհերեան իր հրաժեշտի վերջին ողջոյնը կու տար Եղուարդի փեսային, սա մխիթարած էր զայն և խոստացած էր ըսելով այսպէս. «Եթէ Տէրը իմ գործերս յաջողէ, ես պիտի նպաստեմ իմ ազգին այնչափ՝ որչափ մինչեւ հիմա մէկը նպաստած չէ»: Տէրը ընդունեցաւ անոր ուխտը և օրհնեց անոր գործերը: Եւ իրաւ անցան տարիներ, Սամուէլ Մուրատի հարստութիւնը երթալով մեծցաւ: Սամուէլ մեռաւ 1816 թուականին: Բայց ասկէ տարի մը առաջ իր ընդհանուր կտակին մէջ դրած էր հետեւեալ կէտը.

«Էս իմ հաշուեգրքովն միև որբոց, աղքատաց և տնակաց հաշիւ ունիմ. իմ ստացուածքիցն միև հարիւր և յիսուն հազար հոռն⁽¹⁾ հսկեն և դնեն Լոյն հաշիւն. և յետ ստացեալ հարիւր յիսուն հազար հոռնն ստացեալ հաշիւն դնելէն, զոր ինչ որ ստացեալ հաշուովն տալիքս գումարի՝ ստացեալ գումարն բոլորն բողման աւ՝ Հայոց ազգի որբ և աղքատ մանկանց դպրատան շինութեան համար, որ ըստ խորհրդոյ և միջնորդութեան Վենետիկի Հայոց միաւճանց որ ի կողմն Եշրտպիոյ որ աջողակ համարեն գետին գնեն, և ստացեալ գետնի եկամուտն քանի մանկանց տալիս ծախուցն որ բաւական առի, այնքան Հայոց ազգէն որբ և աղքատ մանկուքն ստացեալ դպրատանն ձրիապէս ուսուցն և լեզուքն ուսանեն և դասեան իշրեանց հայրենիքն:

«Էս պարտականութիւնն ջիւնի ստացեալ դպրատանն ուսանողաց վերայ քահանայ լինելոյ, բայց երբ ունանք իշրեանց ազատ կամուսն յօծարեցիկն քահանայութեան՝ լինիցիկն:

1. Մէկ հոռնն է 9 ֆրանք և 32 հարիւրորդ:

«Էք երե ունանք հարուստ անձիք եւս ազգես Հայոց կամեցին զմանկունս իւրեանց վերոյ սասցեալ դպրատանն ուսուցանել, կարող ան, զծախան հատուցանելով. քանզի դիտաւորութիւնն իւր վասն այն դպրատան շինութեան՝ և վասն աղքատ մանկանց ուսուցանելոյ. այսիքն վասն նոցա զի որոց հարբն չքաւորք են. և վասն չկարելոյ նոցա զծախան դպրատան հատուցանել՝ զանց աւելն ուսմամբ մանկանց իւրեանց, և անմեղ մանկունքն այնորիկ մնան զուրկք և յամենայն ուսմանց և գիտութեանց, և որոյ վասն գրեթէ ըստ մեծի մասին անտերունջ ազգս Հայոց տգետք են:

«Էք յոշտամ յԱստուած, զի և ալքը հարուստ անձիք ազգես Հայոց, յետ անշահելոյ զբաղցրութիւնն ուսման դպրատանն զորս իմով միջնորդութեամբ սկսանի, և նորս իմոց շաշդացն հետեւեսցին և այնոն կարելի լինի սփանել ի մեջ ազգիս, երե ոչ բոլորովին՝ գնեն ըստ մասին, զոչս գիտութեան և իմաստութեան, և անտեւրունջ ազգս զարբնուցու ի բնոյ բնութեան և աննորութեան:

«Էք վասն կառուցանելոյ դպրատանն և ի գործ դնելոյ գտարեկան եկամուտս գնեցեալ գետնոյն, և աղագս տեսակաց ուսման և լեզուաց զորս կամիմ զի ուսանիցին մանկունքն ի յիշեալ դպրատան, և վասն որպիսի կարգաւ և կանոնիւ առաջադրեցանելոյ դպրատանն և որպիսի վարելոյ ընդ նա, զկարծիս իմ, յատուկ գրեցեալ ներիսկեցի ի յայտ⁽¹⁾, բողեալ հպատակ ուղղութեան՝ երե սխալացեալ լինիցիմ կտակախտարացն իմոց և հարց Մխիթարեանց, որոց միջնորդութեամբ կամիմ զի կառուցի դպրատանն, զսխալանս կարծեաց և կարգադրութեան իմոյ ուղղել, իսկ երե կարծիս և կարգադրութիւնս իմ ուղիղ դատեցեն, այնոն ձեռով առաջացեն: Էք այսքան առ այս»:

Առատածնոն նուիրատուն, բաց ի ասկէ, կարգադրեր էր որ եթէ իր որդիներէն մէկը անժառանգ մեռնի, այն ժամանակ անոր բաժինն ալ աւելցուի այդ բարեբաւորական գումարին վրայ: Թողով իր որդեոց խաղաղ ու համերաշխ ապրելու կտակը, Սամուէլ Մուրատ կը յորդորէ զանոնք վէճեր ու դժուարութիւններ չյարուցանել կտակի կատարման դէմ, այլ ընդհակառակն, բարոյական պարտք կը դնէ անոնց վը-

1. Այս յաւելումը ոչ կտակին հետ գտնուած է և ոչ առանձին:

րայ որ իրենց կտակուած գումարներէն մասն հանեն իր ծրարագրած դպրոցին:

Ահա, Պարոններ, Եղուարդ Ռափայէլի և Սամուէլ Մուրատի կեանքն ու գործը, իրենց մեծ զծերուն մէջ: Կարեւոր էր որ դուք միաժամանակ զխոնարհելով թէ քանի՜ և որպիսի՜ խոչընդոտներու յաղթեց Վենետիկի Միաբանութիւնը՝ մինչև որ տէր դարձաւ անոնց կտակներուն և բարերարներուն կամքը գործադրեց առաւելագոյն չափով՝ քան ինչ որ անոնք չէին սահմանած: Այս դէպքերը, ի հարկէ, շատ հետաքրքրական են և արժանի հայ ժողովրդին մասնաւոր մտադրութեան: Հոս միայն այսքան ըսեմ, որ Մուրատեան կտակը Հայոց ազգին համար կորսուած պիտի ըլլար, եթէ բեմի վրայ չի գտնուէր Ս. Ղազարու վանքին լիազօր պատուիրակը, Հ. Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանը, կորովաշատ և յամառ Բաղէշցին, որ նուիրատուութեան գումարը գրեթէ ժանիքներով փրցուց Մուրատի ժառանգորդներուն ձանկերէն: Առանց Մըխիթարեանց ուզելուն, հակառակորդները դէպքերն այնպիսի ոճով մը դասաւորեցին, որ Միքիթարեան Միաբանութիւնը մնաց մի միայն երեսփոխան հայ ազգին և բացարձակ ու անպատասխանատու մատակարար բարերարներուն թողած կտակին՝ զոր ան երբէք հետապնդած չէր: Գործի և կարգադրութեան այս բացարձակ անկախութիւնը, հակառակ հակառակորդներու ըսի-ըսաններուն, դպրոցական բարեբաւորիկ թուական մը բացաւ մեր ազգին առջև:

Եթէ այդ անցուդարձները ուրիշ բանախօսութեանց նիւթ կընան կազմել, սակայն կենսական կէտ մը կայ որ սերտիւ կապուած է մեր ներկայ բանախօսութեան հետ և որ բարձրաբանդակ կը կանգնէ Մատրասի երկու հայ վաճառականներուն դէմքերը:

Դուք անշուշտ գուշակեցիք՝ թէ այդ կենսական կէտը այն բարոյական ուղղութիւնն է, այն առողջ ու գեղեցիկ հայ բնասիրութիւնը, որ այդ երկու բարերարներուն աչառու յատկութիւններն են: Հայ ցեղը ամէն ժամանակի մէջ բեղմնաւոր եղած է մեծ ու փոքր բարերարներու ծնունդ տալով: Եղուարդէն և Մուրատէն շատ առաջ, զրամական շատ նըւիրատուութիւններ մեկնած են Հնդկաստանէն և գնացած մեր

բարեգործական հաստատութեանց: Որոնք են այդ բարերարները, ի՞նչ բանի համար սահմանեցին այդ գումարները, ի՞նչ եղան այդ գումարները, ահա հարցումներ՝ որոնց առջեւ մենք ստիպուած ենք մտնել մնալ, որովհետեւ բան մը չենք գիտեր: Մատրասի երկու հայ վաճառականները՝ նախ վեր կը բարձրանան և ասիական տգիտութեան մէջ թաղուած իրենց դժբախտ ազգակիցներուն կը քարոզեն եւրոպական լոյսի և գիտութեան անհրաժեշտ պէտքը, զլիսաւոր պայման քաղաքական ազատութեան: Անոնք կը քարոզեն որ ազգ մը չի կրնար ազգ ըսուիլ, եթէ մայրենի լեզուն անոր դաստիարակութեան հիմը չկազմէ: Գաղափարի աշակերտներ Մեծն Բերաստացոյն, անոնք կ'ուզեն որ իրենց նուիրատուութեան գումարները ծառայեն ո՛չ թէ համայնքներու, այլ բովանդակ ազգին, ներդաշնակութեան մէջ գնելով գեղեցկին ու բարւոյն գաղափարները: Կը պնդեն անոնք՝ որ Հայերը դադրին զիրար հալածելէ, իրարու խոժոռ նայելէ, վասն զի բոլորն ալ, առանց դաւանական խտրութեան, ընդհանուր հայ հայրենիքի որդի են: Ահա այս նշանաւոր գաղափարներն են որ յաւերժօրէն դալար կը պահեն Եղուարդ Ռափայէլի և Սամուէլ Մուրատի փառքի պսակները:

*
* *

Պարոններ, եթէ Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարանները տոհմային դաստիարակութեան, մայրենի լեզուին և մայրենի գրականութեան լուսարձակ վառարաններ եղած են, պատճառն այն է որ անոնք իրենց կրակն առած են Ս. Ղազարու վանքին մշտավառ հնոցէն: Այս գեանի վրայ Ս. Ղազարու վանքը իր տեղը ո՛չ մէկու չի գիշակիր, վասն զի ասիկա պիտի ըլլար տեսակ մը բռնարարութեամբ, կամ աւելի ճիշդ՝ մոռացումն կամ արհամարհանք իր բնական, անկապտելի և սրբազան իրաւունքներէն մէկուն: Եթէ եղած են երբեմն ջրջաններ՝ ուր այդ վառարանները հաւասար փայլով լոյս արձկած չեն, ասոր միակ պատճառներն եղած են քաղաքական կաշկանդիչ հանգամանքներ և ուրիշ բացառիկ պարագաներ, որոնք ուզեն թէ չուզեն իրենց խիստ կնիքը կը դնեն իրական կեանքի

վրայ: Կեանքը միայն անորոշ երազ մը չէ, այլ ունի շօշափելի իրականութիւններ զորս անտեսելը պարզապէս պիտի նշանակէր կեանքի ըմբռնումին գիտակցութիւնը չունենալ:

Պարոններ, հասայ վերջակէտին որ զիս դէմ առ դէմ կը բերէ ձեզի հետ: Եթէ Միխիթարեան Միաբանութիւնը դարէ մը ի վեր իր պատուոյ խօսքին հաւատարմօրէն կառչած մնացած է՝ երկու բարերարներուն կամքին ու սրտին բաղձանքները իրենց բարձր կէտին հասցնելով, դուք ալ, ձեր կարգին, ունիք ձեր պատուոյ խօսքը, տրուած այն օրը, ուր դուք ոտը դրիք գիտութեան տաճարէն ներս: Երկու անմահ բարերարներուն բացարձակ կամքն եղած է որ դուք, ծնունդ անոնց երախտեաց, ըլլաք լեզուով և զգացումներով հարազատ Հայեր, աւելի հարազատ Հայեր քան ո՛ր և է Հայ, և ապա վերադառնաք ձեր հայրենիքը, հոն տարածելու համար այդ եւրոպական լոյսն ու գիտութիւնը, որպէս զի, ինչպէս կ'ըսէ Սամուէլ Մուրատ, «թմրած ազգս Հայոց տեղիտութենէ զարթնու»: Այս երկու գեղեցիկ յատկութիւններով միայն դուք կրնաք ըլլալ ազգային եղբայրութեան մեծ սկզբունքին տարածիչները: Դուք, ի հարկէ, լաւ ըմբռնած էք որ բարերարներուն նպատակը եղած չէ որ իրենց սաները միայն բարձր դիրքի և բարեկեցիկ կեանքի հասնին. անոնք լոկ միջոցներ են բուն նպատակին հասնելու համար, և նպատակն է՝ բարձրացնել հայ ժողովուրդին մտաւոր ու բարոյական մակարդակը: Այրելով օտար աստղերու տակ, և կամ կնքելով այնպիսի խառն միութիւններ որ վերջ ի վերջոյ զձեզ հայ ազգէն անձիտեն, ասիկա պիտի ըլլար դէմ դառնալ այն բարերարներուն՝ որոնց անուններով դուք կը պարծիք: Զուլուիլ մեծ և հզօր ազգերու մէջ՝ հաւասար է իրրեւ կաթիլ մի ի ծովի անյայտ և աներեւոյթ ըլլալ անոնց իմաստուններուն մէջ: Ո՛ր է ազգը, ո՛ր է հայրենիք, պիտի ըսէք: Ո՛չ: Անոնք կան և պիտի մնան որքան պիտի տեսէ երկրագունդը: Երկրի վրայ ո՛չ մէկ ոյժ կարող է անոնց գաղափարները ջնջել մարդկային սրտէ՝ և իրականութենէ: Անոնք որ յառաջադէմ, կենսունակ հայ ազգի մը ներկայութիւնը չեն ըմբռներ, անոնք որ հայ հայրենիքի մը չեն հաւատար, ներուր ինձ ըսել, անոնք այլասերածներ են, որոնք

Մ. Բ.

դրախտի մէջ անգամ տեղ չունին: Յոռետես ազգերը ուրիշ
բան չեն ըներ՝ բայց եթէ լալով և կոծով կոտնել անձնա-
սպանութեան զէնքերը:

Ձեր կոչումն է, Մուրատի և Ռափայէլի սաներ, մէկմէկ
պլպլացող աստղեր դառնալ հայկական մռայլ հորիզոնի վրայ,
և շարունակել ճառագայթել, ինչպէս ձեր մեծանուն նախորդ-
ները, պանդխտութեան մէջ ապրող այն ազգին բեկորներուն
վրայ՝ զոր Եղուարդ Ռափայէլ և Սամուէլ Մուրատ այնչափ
պինդ սիրեցին:

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ԿՂԶԻՆ

Կրտսէ. Գ. Աղապար

